

FARKAS PÉTER

AZ ÁLLAM GAZDASÁGPOLITIKAI SZEREPÉNEK ÚJRAÉRTÉKELÉSE

A polgári közgazdaságtan ingája újra vissza-, közép felé leng.¹ A hetvenes évektől túlságosan egy irányba lendült. A jelenlegi válság körülményei között a legfejlettebb országok masszívan állami beavatkozásos, anticiklikus, keynesi módszereket vetnek be a még mélyebb válság megakadályozása érdekében. Megítélésem szerint azonban a neoliberális államfelfogás – mely az államot exogén tényezőnek, sőt többnyire a gazdasági fejlődés akadályának tekinti –, már korábban, sok-sok évvel ezelőtt hiteltelenné kezdett válni.

A neoliberális államfelfogás korlátai

Mik voltak a neoliberális irányzat előretörésének okai immár három évtizeddel ezelőtt, s azóta milyen módon kerültek felszínre módszereinek elégtelenségei, ezúttal különösen az állam gazdasági szerepével kapcsolatban?

A hatvanas évek végén, és különösen a hetvenes években, a korábbi, az állami szerepvállalással és Keynes nevével jellemezhető hegemon közgazdasági irányzat válságba került. Bekövetkezett az, ami a postkeynesi elméletek alapján addig elképzelhetetlen volt: a profitok elapadása és a gazdasági stagnálás (sőt visszaesés) az inflációval párosult („stagfláció”), a munkanélküliség és az infláció egyszerre emelkedett.² Kitért az energiaválság, a világgazdaság 1973-74-ben a II. világháború utáni legmélyebb recesszióba került. Mindennek háttérben pedig a technikai fejlődés és a piaci verseny következtében egyre erősebb tőkekoncentráció, a transznacionális vállalatok térnyerése követelte meg a tőke, az áruk, a szolgáltatások útjába álló nemzeti korlátok oldását, a piacnyitást, a privatizációt, a dereguláció politikájának világméretű érvényesítését.

Tehát a kapitalizmus modellválsága kényszerítette ki a 70-es években a neoliberális elméletek előtérbe kerülését, azaz a kapitalizmus (részlegesen) új működési modelljét, mely újra biztosítani tudta a megfelelő szintű tőkeértékesülést. Ezen új korszak jellemzője – a transznacionális társaságok tevékenysége folytán – a termelés világméretű szervezése, a termelő folyamatok egy részének kitelepítése az alacsony munkabérű országokba, ezáltal a munkavállalók, szociális ellátó rendszerek, tőkevonzó képességek világméretű versenyztetése, a fejlődő országok eladósításából származó örökjáradék, stb. A fejlett országokban a termelés bérhányadának terhére, továbbá a kilencvenes évek második felétől kezdve egyes országokban, de korántsem mindenütt, az államkassza (a tőkejövedelmek adóztatási szintjének) kárára nőni kezdett a GDP arányában mért profithányad (Artner 2006: 28-29. és 80-83). A kapitalizmus „szekere” így – többé-kevésbé göröngyös úton, de – tovább haladt.

¹ Egy a jelenlegi világgazdasági válság előtt írt és publikált dolgozatomban bemutattam, hogy a közgazdaság-elméletben és egyes nemzetközi szervezetek anyagaiban (elsősorban az ENSZ-ben) már a kilencvenes évektől erősödni kezdtek az állam pozitív szerepét több vonatkozásban elismerő iskolák: neoinstitucionalizmus, új növekedési elmélet, új gazdaságföldrajz (Krugman), Gilpin új kereskedelmi stratégiaelmélete, Porter állami rásegítést is elismerő versenyelmélete, Gilpin politikai gazdaságtana, fejlődéselméletek új hulláma (Farkas 2007).

² Tehát megdőlt a Phillips-görbe érvényessége, amely az infláció és a munkanélküliség helyettesíthetőségét tette lezte.

A neoliberális szemlélet azonban a gazdasági gyakorlatban túlságosan sterilnek bizonyult. Elméleti előfeltevései – ezek szerint a piacok tökéletesek, a szereplők maximálisan informáltak, mindig racionálisan cselekszenek – a valóságban nem nagyon igazolódtak.³ Az sem bizonyosodott be, hogy – az uralkodó monetarista koncepciónak megfelelően – a gazdaságok az egyenletesen növekvő pénzmennyiséggel és a kamatokkal recessziómentes, folyamatosan növekedő pályára állíthatóak. A globalizációs korszakban a világgazdaság növekedési üteme lassult. Nem bizonyult igaznak a jólét „lecsurgásának” előfeltevése sem: a nemzetközi és nemzeteken belüli jövedelmi különbségek felgyorsultak és jelenős társadalmi feszültségeket, az eufemisztikus kifejezéssel „társadalmi költségeket” eredményeztek. És – bár voltak viszonylag hosszú fellendülési szakaszok –, a neoliberális korszakban is bekövetkeztek számottevő gazdasági krízisek, nem csupán a fejlődő országokban.⁴

A gazdaságtörténeti emlékezet rendkívül rövid. Ki emlékszik például arra, hogy az ázsiai pénzügyi válságok nyomán a New-York-i tőzsde közel 25 %-ot zuhant 1998 júliusa és szeptembere között (s ekkor Földünk globális éves GDP-jének 1/3-át kitevő összeg volt a veszteség a világ tőzsdéin)? Ki tudja, hogy a jelenlegi évtized kezdetén 15 %-ot estek a tőzsdék még a 2001. szeptemberi terrortámadás előtt? S azt, hogy ezt követően átmeneti megingás és stabilizálódás után újra 25-30 %-os zuhanás volt a tőzsdéken 2002. áprilisa és júliusa között? Még az akkori világgazdasági recesszió is homályba vész, pedig Földünk GDP-jének 2/3-át előállító országok sora torpant meg.

S mi lett e legutóbbi pénzügyi, tőzsdei és egyben növekedési gazdasági válságok vége? Mint ahogy az említett tőzsdei megingások is szinte kiestek az emlékezetből, kezelési módjukat is homály fedi a közemlékezésben. Márpedig az ezredforduló előtti és utáni válságjelenségeket is – akárcsak manapság –, részben állami beavatkozással, keresletösztönzéssel, pénzügyi mentőcsomagokkal hidalták át – miközben a neoliberális doktrína volt az uralkodó, hirdett ideológia...

A legekleatásabb példa erre éppen a neoliberális doktrína fő propagátora, az Egyesült Államok esete. A 2000-től indult konjunktúraválság után az Egyesült Államok gazdasági növekedését egy a szaksajtóban annak idején agresszívnek nevezett állami, a liberális-monetarista és a keynesi gazdaságpolitika eszköztárát együttesen alkalmazó gazdaságösztönző csomag (policy mix) generálta. Mik voltak az amerikai gazdasági csomagban? Első helyen említhetjük a nagyon határozott *kamatlábcsökkentést*. A 2002-ben már csupán 1,75 százalékos, november elejétől pedig 1,25 százalékos alap-kamatláb történelmileg a legalacsonyabb volt, és negatív reálkamatnak számított (s tudjuk, megindította azt az ingatlanboomot, amely a jelenlegi válság egyik kiváltó oka volt). Ugyanakkor – ez már keynesi lépés – „államilag” gondoskodtak a pénzbőségről: a *pénzállomány* lényegesen gyorsabb ütemben nőtt, mint a gazdaság (2001-ben 10,2 2002-ben 6,9 százalékkal). Az állam is költekezésbe kezdett. A 2000-ben szufficites állami költség hiánya 2002-re a GDP 3, 2003-ban már a 4 százalékát tette ki (WEO 2003. október adatai). Az állami gazdaságpolitikai intézkedések közül ki kell emelni az üzleti szféra helyzetét stabilizáló, 150-200 milliárd dollárra becsült *ösztönző fiskális cso-*

³ Ezért születtek a piacok „ragadósságáról”, a szereplők eltérő informáltságáról, a „piaci kudarcokról” szóló át-hidaló-mentő tanok, melyekért nem egy Nobel Díjat osztottak ki.

⁴ A neoliberális ideológusok a gazdasági nehézségek, válságok során sztereotip módon azt hajtogatják, hogy ezek az állami túlköltekezés és a tőke magas adói miatt következtek be. Valójában ezt nem tudják alátámasztani, hiszen pl. a vállalkozók adói világszerte jelentősen csökkentek az elmúlt két-három évtizedben és ennek révén több százalékponttal nőtt a részesedésük a GDP realizálásában és felhasználásában. A tőke túlfelhalmozásáról, a mai szóhasználat szerint a különböző gazdasági területek, különösen a pénzügyi és tőzsdeszféra buborékosodásáról, ezek háttéréről azonban nem szívesen beszélnek. Magyarázataik ezen a téren néha mosolygatóak. A magyar származású világbankár, Lámfalussy Sándor nyomán például egyesek azt a marginális magyarázatot adták, hogy a bankok személyi állományában bekövetkezett generációváltás miatt már nem emlékeznek arra, hogy a korábbi buborékjelenségeket hogyan kezelték, ezért következik be a kipukkadásuk...

magot, amely adócsökkentést, a légitársasági vállalatok, biztosító társaságok állami támogatását tartalmazta, de sor került az acélipar szanálására és vámvédelmére, továbbá az agrártámogatásokat is növelték.

Az olcsó pénz megkönnyítette a *vállalati és lakossági hitelezést*. Napirenden volt az adósságok átstrukturálása olcsóbb hitelkonstrukciókkal, ami a pénzügyi zavarokkal küzdő cégek egy részének és a lakosságnak is lélegzetvételnyi könnyítést jelent. Kihasználva az alacsony kamatszintet, a gyártók és a kereskedők hatalmas lakossági hitelakciókat indítottak: a legnagyobb volumenűt az autóipar, a vásárlókedv valóban jelentősen növekedett (keynesi multiplikátor hatás). A lakossági fogyasztás 2002. 3. negyedévében 3,2%-kal volt magasabb, mint egy évvel korábban. A raktárkészletek gyorsan apadtak, a készletfeltöltés is hozzájárult a 2002. évi gazdasági bővüléshez. Nem jó belegondolni, de az említett költségvetési csomagnál is jelentősebb hatása volt az afganisztáni *katonai* akciónak, az Irak elleni háborús készülődésnek, amit kiegészítettek a rakétavédelmi programmal és az űrfegyverkezési kísérletek kiterjesztésével kapcsolatos növekvő kiadások. Milyen sok a hasonlóság a jelenlegi válság során alkalmazott állami beavatkozásos módszerekkel! Mondhatnánk, a főpróba a jelenlegi válság során alkalmazott mentőcsomaghoz már a republikánus kormányzat idején, 2000-2002 között lezajlott.

A tőzsdék, a pénzügyi rendszer valamint a reálgazdaság állami megmentésének azonban megvolt az ára: viszonylag nagy világgazdasági egyensúlytalanságok (pénzügyi luftballon továbbfeszülése, jelentős kereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlyi zavarok továbbhalmozása, hiteldömping és általános eladósodás, ingatlanpiaci luftballon, stb.) mellett tette lehetővé a konjunktúraciklus meghosszabbítását. Azért is súlyos csapást jelentett, mert nem engedte szabadjára azokat a piaci erőket, amelyek a már felesleges, elavult technikai szintjük miatt nem eléggé hatékony, kevés profitot eredményező egyre jelentősebb kihasználatlan termelő kapacitásokat, reálfedezet nélküli értékpapírokat elértékteleníthette, eltüntethette volna. Az egész folyamat lényege a problémák görgetése és hólavinaszerű felhalmozódása volt, mely azonban nem mehetett a végtelenségig. *A jelenlegi nagy válság már akkor várható volt, mindezt már akkor elemezni lehetett* (lásd Farkas 2002). A nagyobb recesszió veszélyére olyan jeles tudósok is figyelmeztettek már a kilencvenes évek közepétől, mint Lester C. Thurow, az amerikai MIT világhíres professzora, vagy a luftballon felfújásáért felelős, de széles horizontú szereplők, mint Soros György, vagy egy esetben Alan Greenspan, a Fed korábbi elnöke is. Az elmúlt években már az IMF is aggódott pl. az USA túlfogyasztása és eladósodása miatt. Nem sokan figyeltek oda!

A versengő modellek és az állam (a történelmi különbségek és a korszakos hasonlóságok)

A kapitalizmus és világgazdaság fejlődéstörténetének egyes korszakaiban különböző típusú gazdasági-társadalmi modellek voltak sikeresek. Mint minden szakember tudja: volt olyan időszak, amikor a kialakuló kapitalizmus spanyol-portugál merkantilista formája tűnt a leghatékonyabbnak, majd a XIX. század első kétharmadában az ipari fejlődést megtestesítő brit liberális modell, ezt követően a német és az észak-amerikai protekcionizmus(!) sikere következett. A két világháború közötti ellentmondásos korszakban kezdett megerősödni az állami szerepvállalásos kapitalizmus, mely csúcsát és legnagyobb eredményeit a jóléti és gazdaságösztönző formájában érte el a II. világháborút követő évtizedekben. Ebben a korszakban a (viszonylag) liberálisabb gazdaságpolitikát folytató, kisebb állami szereppel jellemezhető, de gazdaságilag még mindig legfejlettebb Egyesült Államok elmaradt a versenyképesség növelése terén az európai és főleg a japán versenytársától, és tért vesztett a világgazdaságban. A nem centrumországok termelékenység-felzárkózási modelljei közül kettő lett sikeres: a szovjet

központi tervezésű modell, de csak a hatvanas-hetvenes évek fordulójáig, valamint a centrum által politikailag és gazdaságilag támogatott délkelet-ázsiai újonnan iparosodó, ugyancsak jelentős központi állami rásegítést megvalósító formáció (melynek előképe Japán felzárkózása volt).

A globalizáció (a transznacionális társaságok) kapitalizmusában, a világgazdasági méretű fokozott piacnyitás, egységesülés körülményei között, az az észak-amerikai modell lett sikeres, amely a leggyorsabban tudta növelni a termelékenységet és a tőkehozam rátáját, utóbbit nagymértékben a tőkét terhelő adók és a bérterhek mérséklésével, a hosszabb munkaidővel, és jelentős mértékben a világméretű globalizációs expanzió lehetőségének kihasználásával, gazdasági és politikai hatalmának érvényesítésével. Ez utóbbit kihasználva az Egyesült Államok kormányzata a nemzetközi pénzügyi és egyéb globális intézmények, valamint az egyes államok gyakorlatában az un. washingtoni konszenzus neoliberais elveinek érvényesítését szorgalmazta és érte el.⁵ Szentés Tamás joggal hangsúlyozza, hogy „a liberalizmus gazdaságpolitikája mindenkor a már fejlettebb, legerősebb országok számára volt kedvezőbb, és a lemaradók számára kedvezőtlenebb hatású” (Szentés 2006: 15-16), hiszen az USA (Friedrich List tanait alkalmazva) maga is protekcionista modellel zárkózott fel a világ „iparosához” Nagy-Britanniához.

Már sztereotípiá, hogy a fejlett kapitalista országok háromféle piacgazdasági alapot teszteljenek meg. A észak-amerikai típusban a legkisebb az állam szerepe tulajdonosként, nem különben a GDP újraelosztását, s a társadalmi gondoskodást tekintve. Japánban – bár számottevő elmozdulás történt a liberális kapitalizmus irányába –, még mindig jellemző az államilag támogatott és szabályozott korporatívitás, a felhalmozás és a fogyasztás állami ösztönzése, a szociális gondoskodás azonban legerősebben a vállaltok szintjén valósul (vagy inkább valósult) meg. Az európai jóléti modellben volt legkiterjedtebb az állami szerepvállalás az állami vállalkozások formájában, s itt a legjelentősebb a költségvetési újraelosztás, melyből – bár megkopott –, viszonylag jelentős és olcsó közszolgáltatást, valamint szociális-jóléti rendszert tartottak fenn.

Az általános piacnyitás, a liberalizáció és a privatizáció hatására a különböző gazdasági modellek szabályozási-működési módjának hasonlóságai erősödtek, de egyelőre nem tűntek el különbözőségeik. A fejlett piacgazdasági modellekben továbbra is döntőek a történeti-társadalmi meghatározottságok. A kialakult struktúrák merevek. Ennek bizonyítéka, hogy a (sokszor csak szavakban vállalat, de tettekben saját magukra nem minden területen alkalmazott) liberális doktrínák ellenére a GDP költségvetési (újra)elosztása a legutóbbi időkig is emelkedett az egyes fejlett piacgazdasági modelleket megtestesítő régiókban, s megmaradtak, sőt erősödtek a régiók sajátosságai. Nézzük a tényeket!

A hosszú távú összehasonlíthatóság kedvéért egy 2004-ig tartó több évtizedes adatsort veszünk alapul. 1970-90 átlagában a megtermelt GDP 41,0%-át forgatták a költségvetésbe az EU 15 átlagában, az USA-ban 30,7, Japánban 27,7%-ot. Ez az arány az évezred végén, 1996-2000 átlagában rendre már 46,7, 33,4, 32,0%-ra emelkedett. Az ezredfordulót követően már némi csökkenés következett. 2004-ben az EU 15-ben a költségvetési célú elvonások mértéke 45,3% lett (ami 0,7 százalékpontos csökkenést jelentett 2001 és 2004 között), az EU 25-ben átlag 45,1, az USA-ban 29,6, Japánban 31,6%-ot tett ki. Évtizedünk első éveiben tehát az EU-ban és Japánban minimálisan csökkent a költségvetési bevétel/GDP arány, az USA-ban erősebben (ez utóbbi azonban a megtakarítások elégtelenségéből adódott). Ami pedig a költség-

⁵ Az Egyesült Államok sikereiben olyan egyéb tényezők is közrejátszottak, melyek ugyancsak nem függetlenek világhatalmi pozíciójától: pl. tőkevonzó képessége; a világ megtakarításainak felszívása, tehát eladósodása (túlfogyasztása); más térségeket is felülmúló állami túlköltekezése, melynek része a katonai akciók, háborúk finanszírozása; a világgiazi szint felét kitevő belső energiaár – így könnyű versenyképesnek lenni –, a dollár világpénz szerepe, stb.

vetési kiadásokat illeti, mind a három térségben rendre meghaladják a bevételeket (a legnagyobb mértékben Japánban), és – a bevételekkel ellentétesen – arányuk a GDP-ben tovább nőtt az elmúlt években is! 2004-ben a költségvetési kiadások aránya a GDP-ben, az EU 15-ben már 47,9% volt, az EU 25 átlagában 47,7%, az USA-ban 34,3%, és Japánban 38,6%(!). Tehát a legnagyobb erőközpontokban nőtt a költségvetési hiány és az állami eladósodás (Kőrösi István adatai az IMF International Financial Statistics alapján, lásd Kőrösi 2006: 1-2) Ha tovább tekintünk a jelenlegi adatokig, akkor megállapítható, hogy az állami költségvetési mentő- és ösztönző csomagok folytán az USA esetében tovább emelkedett a (részben hitelfelvételből finanszírozott) állami újraelosztás, az EU és Japán esetében azonban nem. Az OECD előrejelzése szerint 2009-ben az euroövezetben a GDP 46,9, az USA esetében 39,8, Japánban 37,8 százalékát teszi ki a költségvetési kiadás (OECD 2009).⁶

Ugyanakkor azt is meg lehet állapítani, hogy az Egyesült Államokban 4, Európában 7, Japánban pedig 10 százalékponttal nőtt a költségvetési kiadás a GDP-ben mérve az 1970-1990-es átlaghoz képest 2004-ig. *Tehát miközben az állami kiadások növekedése általános volt, s ez önmagában cáfolja az állami szerep drasztikus csökkenéséről szóló elméleteket, a három fő modell az állami kiadások súlyát tekintve elég jelentős mértékben (tovább) divergált a három évtizedes időtávon. Az USA világgazdasági expanziós sikerességének (a tőkeerő mellett) bizonyosan ez volt az egyik tényezője. Évtizedünkben azonban már az Egyesült Államok állami költekezése is (újra) hatalmas ütemben emelkedett, gyorsabban, mint vetélytársai esetében!* Már az ezredfordulón kezdődött recesszió hatására (majd a 2001. szeptember 11.-i méretnyeltsorozatra hivatkozva) az Egyesült Államok kormányzata hatalmas állami költekezésbe fogott. A költségvetési hiány 2000 óta az USA-ban a GDP 0,4%-áról 4-5%-ára, az EU-ban az 1,2%-áról 2,6%-ára, Japánban 6,1-ről 7% árára (egyes források szerint 10%) fölé emelkedett.⁷ Ezután 2006-2007-ig konszolidálódtak a költségvetések, a hiányuk 1,5-3 százalékra mérséklődött. A 2007-ben kezdődött válság költségvetési kezelése és a bevételek elmaradása nyomán azonban a deficit az egekbe emelkedett: 2009-ben az EU átlagában meg fogja haladni a GDP arányában a 6 százalékot, az USA-ban várhatóan a 12,5, Japánban 8 százalékot tesz ki.

Mielőtt a három nagy régió egyéb sajátosságaira kicsit részletesebben kitérnék, a megfelelő következtetés megalapozása érdekében – meg kell vizsgálni, hogy az állami szerepvállalás miért nem csökkent drasztikusan, milyen tényezők hátráltatják a kormányzati szerep leépítését?

Miközben az állami szintű jövedelemelosztás tovább emelkedik, az állami bevételek némileg csökkentek, továbbá a költségvetések bevételi és kiadási szerkezete a tőkejövedelmek növelése irányába tolódott el. Mindezek miatt a szociális kiadások csökkentése irányában nagy a nyomás. A szociális állam válságáról beszélnek, a nagy ellátó rendszerek átfogó reformja – a finanszírozhatatlanság miatt – elengedhetetlennek látszik. Ez utóbbi végrehajtása azonban társadalmi hatásaiban ellentmondásos, ezért ellenállásba ütközi, továbbá objektív tényezők is hátráltatják a szociális kiadások csökkentését. Szamuely László arra próbált választ adni, hogy a „haldokló” jóléti állam ellenére miért nem csökkentek, inkább csak megtorpantak a szociális és jóléti kiadások? Tényfeltáró, statisztikai módszert is alkalmazó elemzésének az volt a tanulsága, hogy a fejlett kapitalista térségekben „a jóléti állam leépítése/leépítése sem az utóbbi húsz, sem az utóbbi tíz évben nem következett be” (Szamuely 2004: 967). Vizsgálata szerint a demográfiai tényező (korösszetétel változása), az oktatás és

⁶ Ezek azonban csak előzetes adatok, amelyek még feltehetően felfelé módosulnak (továbbá nem egészen kompatibilisek az IMF imént bemutatott adatsorával).

⁷ A japán költségvetési hiány jellege azonban egészen más volt, mint az amerikaié. Egyrészt immár másfél évtizedre visszanyúló nagy központi gazdaságélénkítő programok és a bankszektor konszolidálása okozta, másrészt a japán nemzetgazdasági megtakarítási többlet folytán könnyebben volt finanszírozható, kevésbé veszélyeztette a nemzetközi fizetések rendjét.

képzés jelentőségének növekedése (s hozzá lehetne tenni az egészségügy megállíthatatlannak tűnő költségemelkedését F.P.), továbbá a jóléti kiadások konjunktúraszabályozó szerepe „adják a magyarázatát annak, miért táncoltak el az elmúlt negyedszázadban ’kőkemény’ neoliberais indíttatású politikusok attól, hogy a gyakorlatba ültessék át azt, amit szónoklataikban hirdettek – a jóléti állam felszámolását” (i.m. 969).⁸

Mindemellett állami tulajdonú vállalatok hozzák létre a GDP 5-15%-át a fejlett, 2-15%-át a fejlődő országokban (lásd World Development Indicators 2000: 288-290), a kormányok a jelenlegi korszakban is felelősséget viselnek a gazdasági infrastruktúra fenntartásában és fejlesztésében – részesedésük a hazai beruházásokban a fejlett országokban 5-, a fejlődőkben 5-25%-os (lásd u.o.) –, s elkerülhetetlen a szerepük a vállalkozásoknak megfelelő környezet megteremtésében. Leegyszerűsítő lenne azt állítani, hogy a nemzetállami segítségre legfeljebb a hazai vállalkozók számítanak. *Peter Evans* megfogalmazásában: „A gazdasági globalizáció beszűkíti az állam hatalmát, de a transznacionális tőkének legalább annyira, vagy még jobban szüksége van a cselekvőképes államra, mint a hazainak” (Evans 1992).⁹ Összefoglalva: nem mindig bevallottan, de a kormányok gyakran anticiklikus gazdaságpolitikát folytatnak, részt vállalnak a magántőke által nem vállalható infrastrukturális fejlesztésekben, a jövedelmeket a vállalkozói szféra felé terelik, esetenként közvetlen szubvencióban részesítik azokat, munkahelyteremtő programokat finanszíroznak. A szociális kiadások drasztikus csökkentése pedig nem igen lehetséges, a kormányok a választások közeledtével költekeznek, az oktatás, az egészségügy, a tömegközlekedés, fenntartásából nem vonulhat ki. *Mindezen tényezők folytán megállapítható, hogy a modern kapitalizmusban sem csökkenthető számottevően az állami szerepvállalás (és a GDP állami újraelosztása), még ha a tőkeprofit esetenként csökkenő tendenciája ezt meg is követelné. Mindez a következő időszakokban jelentős gazdasági és társadalmi feszültségeket generálhat.*

* * * * *

Térjünk vissza a tárgyalt *három fejlett piacgazdasági modellhez*, melyeknek különböző sajátosságai vannak.

Mindenek előtt *eltérően értelmezik az állam, azon belül az állami költségvetés gazdaságösztönző szerepét*. Általános felfogás, hogy az Egyesült Államok kormánya a laissez-faire gazdaságpolitika híve, míg a másik véglet Japán, ahol az állami szerep a gazdálkodás szervezésében kiterjedt. Ez jelentős mértékben így is van, de azért a helyzet összetettebb.

A japán fejlesztő állam egy iparvédelmi-felzárkózó, egyben exportoffenzívát folytató modell volt, s még mai is ilyen jelentős mértékben. A Japán Ipari és Külkereskedelmi Minisztérium, a MITI vámvédelemmel, kutatási programok támogatásával, az ipari konglomerátumok, integrált ipari csoportok (keiretsuk) létrehozásának elősegítésével, a munkamegosztásuk és ugyanakkor piaci versenyük ösztönzésével, a gazdaságfejlesztési forrásallokáció terelésével, magas piaci árakat eredményező fiskális politikával, stb. segítette – a 80-as évek végéig sikeresen – az ország gazdasági felzárkózását. (Lényegében ezt a modellt vették át az ázsiai újonnan iparosodó országok.) Az utolérésből is adódó növekedési krízist a 90-es évek elejétől hatalmas állami fogyasztásösztönző költségvetési csomagokkal és a bankok befagyott követe-

⁸ Körösi István „fején találta a szöveget”: „A jóléti állam parttalan kiépítése, de nagymérvű leépítése is objektív akadályokba ütközik” (1997, 30. o.).

⁹A híres-neves Paul Krugman pedig egyenesen megkérdőjelezi, hogy a globalizáció generálná az állam hanyatlását (Krugman 2000). Hogy mennyire „szüksége van” a transznacionális vállalatoknak az állami segítségre, jól példázza, hogy Magyarországon jelenleg – megkérdőjelezhető módon – évi 800 milliárd forint közvetlen szubvenciót kapnak. Ilyenkor nem kiáltanak a gyenge államért az egyébként liberális szabályozásban érdekelt óriáskonglomerátumok.

léseinek eliminálását szolgáló politikával hidalták át (meglehetősen ellentmondásos eredménnyel), miközben óvatos piaci liberalizálási lépéseket is tettek.

Az európai modellben az állami tulajdonnak is nagy szerepe volt, ez azonban már jó részt a múlté. A gazdaságszervezés szempontjából az állami költségvetések szerepe kisebb volt, mint Japánban, de a gazdaság korporatív, a vállalkozók, a szakszervezetek, és az állam hármass egyeztető mechanizmusain alapuló fejlesztése az állam szerepét előtérbe helyezte. Az államok ösztönözték az ágazati integrációkat, a tőkekoncentrációt (de legalábbis nem igen el-leneztek), a technikai fejlesztéseket. Az európai modell sajátossága a fogyasztás ösztönzése (jóléti állam) és általában az aktív anticiklikus gazdaságpolitika volt. E sajátosságok a liberalizmus térnyerésével összefüggő elbizonytalanodás ellenére a kilencvenes évek második felében és az ezredforduló utáni recesszió kezdeti szakaszában is kimutathatóak voltak. Csak az utóbbi években indult jelentősebb támadás pl. a nagy ellátó rendszerek költségeinek csökkentése és általában a költségvetési kiadások lefaragása érdekében (amit a jelenlegi válság során jórészt felfüggesztettek). Ugyanakkor az elmúlt években esetenként erősödött a „gazdasági patriotizmus”, különösen a nagy válság kitörése óta.

Az Egyesült Államokban a vállalati szféra működési feltételeibe az állam sokkal kevésbé szól bele. A költségvetésből azonban nem kis összeget fordítottak a technológiai programokra, azon belül a nagy hadiipari, újtechnológiai repülőgépgyártó vállalatok támogatására. Japánhoz és az EU-hoz hasonlóan jelentősek az agrárágazat támogatásai, amibe a külföldi piacra jutási programok is nagy szerepet játszottak, s hasonlóan, mindhárom modell keretében az állam (vagy a szövetségi államok) a közlekedési és egyéb infrastruktúra fejlesztésében, fenntartásában és működtetésében nagy szerepet tölt be. Az ezredfordulón bekövetkezett, majd pedig a 2008 októberében robbant jelenlegi gazdasági recesszió nyomán hirtelen megsaporodtak az állami bankmentő, gazdaságösztönző és gazdaságvédelmi lépések. A gazdaságösztönző csomag a fogyasztásösztönző kamatlábcsökkenéstől a pénzmennyiség növelésén keresztül a fiskális csomagig terjedt. Mindez 2001-2002-ben a GDP 3%-ával volt egyenértékű. Ehhez társult a terrorizmus ellenes, az afganisztáni, valamint az iraki háborút finanszírozó katonai program, mely a GDP további 2%-ával egyenértékű költségvetési kiadásnövekedést és egyben gazdaságösztönzést jelentett. A jelenlegi válság során pedig ugyanezen lépések már a GDP 10 százalékát teszik ki. A szakirodalom immár az Egyesült Államok kapcsán is vegyes típusú gazdaságpolitikáról, „policy mix-ről” beszél.

Tehát e nagyon vázlatos áttekintés alapján *megállapítható, hogy a három alapvető fejlett piacgazdasági modellnek vannak jelentős sajátosságai az állami szerepvállalás irányát és mértékét tekintve, de azt nem lehet állítani, hogy az állami szerep a globalizáció körülményei között a gazdaság szabályozása, ösztönzése és versenyképességének biztosítása tekintetében jelentős mértékben leépült volna.*

Különbség van továbbá a fejlett piaci modellek között az állam szociális szerepvállalásában, melynek történelmileg fogyasztásösztönző, ezzel gazdaságösztönző célja is volt. Anélkül, hogy a részletekbe belemennénk, közismert, hogy e tekintetben az európai jóléti modell állama vállalta a legkiterjedtebb szerepet. Az európai országok költségvetési kiadásai jó harmadát fordítják szociális ellátásokra, az Egyesült Államok az egyötödét, Japán a szűk harmadát (Government Finance Statistics Yearbook 2008: 25-29). A globalizációs korszakban, a már taglalt körülmények folytán, a szociális ellátó rendszerek, társadalombiztosítási kiadások, közszolgáltatások terén Európában is megszorító programokat vezettek be, s ezek egyelőre lassan, de csökkenteni kezdték e szociális jellegű költségvetési kiadások súlyát az európai országok bruttó hazai termékében mérve. Az észak-amerikai kapitalizmusban az egyéni felelősségvállalásra hivatkozva sokkal kevésbé volt általános pl., a társadalombiztosítás (40 millióan éltek egészségügyi biztosítás nélkül), és főleg sokkal alacsonyabb szintű az ezzel kapcsolatos állami felelősség és költségvetési kiadás súlya. Obama elnök is nagy nehézségekkel küzd a társadalombiztosítási rendszer kiterjesztése kapcsán, mert a republikánus lobby el-

lenzi a költségvetés megterhelését. *Japánban* és az őt követő, felemelkedő kis ázsiai országokban a szociális érzékenység lényegesen erősebb, mint az Egyesült Államokban, az állami szerepe e vonatkozásban a másik két térség között helyezkedik el. Az ázsiai kultúrának megfelelően a vallási közösségek és a cégek gondoskodnak a még erősebb szociális biztonságról, bár e rendszereken is lazítottak az elmúlt években. Így például az egész életpályára szóló vállalati foglalkoztatás gyakorlata immár jórészt a múlté. A világpiacon verseny éleződése nyomán egyes szociális programokat világszerte többé-kevésbé megnyirbáltak,¹⁰ ugyanakkor más területeken (pl. az egészségügyben) tetemes a költségnövekedés. Erre az állam mai funkcióinak elemzése kapcsán még visszatérünk.

Összességében azt lehet megállapítani, hogy a különböző korszakokban különböző fejlett piacgazdasági modellek voltak sikeresek. A kapitalizmus fejlődéstörténetében az állam gazdasági szerepvállalása tendenciájában erősödött. Ez a folyamat a globális verseny időszakában lelassult, helyenként megtorpant, de nincs szó drasztikus fordulatról. A tényleges változás a fejlett országokban sokkal kisebb, mint az a neoliberais retorikából következne, a megszorítások elsősorban a szociális kiadásokat érintik. A legjobb gazdasági teljesítményt (termelékenységnövekedést és GDP-dinamikát) felmutató Egyesült Államokban – az elmúlt bő fél évtizedben – éppenséggel jelentős mértékben bővült az állam gazdaság szabályozó és gazdaságösztönző tevékenysége (s ezzel párhuzamosan a nemzetgazdasági mérlegei alaposan meg bomlottak). Ugyanakkor a leggyengébb teljesítményű Japánban is gyorsan bővültek az állami kiadások. S ugyanakkor *az állami költségekkel viszonylag óvatos Európa gazdasági versenyképessége – lassú gazdasági növekedés mellett – visszaesett. Ez is azt mutatja, hogy az állami szerep fékezése, visszaszorítása nem vezetett a konkurenciaképesség növeléséhez. A legkevesebb, amit állítani lehet, hogy nem az állami költségvetések terjedelme, hanem a gazdasági-társadalmi stratégia minősége határozza meg a versenyerőt, azaz legáltalánosabban véve a termelékenységi versenyben való helyállást. Mindezt azonban minden ország esetében a globális hierarchia- rendszerben elfoglalt helyével összefüggésben kell értelmezni: a tökeerősebb szereplők mindenkor versenyelőnyben vannak.*

Mindennek alapján az is elmondható, hogy *nem lehet egyértelműen kimondani egyszer és mindenkorra, hogy melyik fejlett piacgazdasági modell a sikeres.* Ráadásul a sikeresség nem mérhető egy-két mutatószámmal, pl. csak a növekedési ütemmel. Figyelemmel kell lenni a gazdaságok hosszú távú versenyképességének alakulására, s a társadalmak ez előbbinek egyre gyakrabban ellentmondó, de azért alapvetően fontos szociális-jóléti teljesítményére, a környezeti hatásokra, stb.¹¹ *Tehát nem lehet elkerülni azt a kérdést, hogy az egyes modellek sikerességét milyen szempontból vizsgáljuk?* Csak a tőkemegtérülést és a gazdasági növekedést vesszük figyelembe, vagy egyéb tényezőket is? Az un. Stiglitz bizottság ezért javasolta

¹⁰ A reformokat ismerteti: a Bertelsmann Alapítvány félévente megjelenő International Reform Monitor-ja. E forrás szerint a költségvetési egyensúly jelentős megbomlása esetén a konszolidáció elkerülhetetlen, s az újraelosztás egyébként is a jóléti célok felől a vállalkozók ösztönzése felé mozdul el. Ez azonban nem jelenti a társadalmi modellcélok feladását. Györfly Dóra a svéd gazdasági kiigazítás tapasztalatait elemezve bemutatja, hogy ugyan a GDP arányában 2,7 százalékponttal, 22,9%-ra csökkentek a lakosságnak szánt transzferek a kilencvenes években, a svéd válság utáni konszolidáció 4 éve alatt, azért a hatékonyság fokozásával sikerült megőrizni a svéd modell sajátosságait: a gazdasági növekedés és az árstabilitás mellett a magas szintű foglalkoztatottságot és a viszonylagos társadalmi egyenlőséget (Györfly 2006).

¹¹ Egy holland tanulmány az amerikai és az európai modellt összehasonlítva azt emeli ki, hogy a tengerentúli magasabb egy főre jutó jövedelem lényegében a magasabb munkaidővel magyarázható, pl. a termelékenységben nincs is nagy különbség. Továbbá nem találtak szignifikáns (trade-off) kapcsolatot a lakosság aktivitási rátája és a jövedelemegyenlőtlenségek között. A szerzők felvetik: ha a szabadidőt és az otthon végzett munka értékét is figyelembe vesszük, vajon állítható-e az amerikai modell felsőbbrendűsége?. (Lásd: de Groot – Nahuis – Tang 2004: 33).

2009-ben a GDP helyett egy a gazdasági-társadalmi-ökológiai fejlődést komplexen tükröző mutatószám bevezetését.

Az állam változóban lévő feladatai: a modern fejlesztő állam (developmental state)¹²

A globalizáció körülményei között tehát az állam szerepe megváltozik, de nem szükségszerűen csökken. A nemzetközi hatások erősödése folytán a közvetlen ráhatása a belpiaci folyamatokra gyengül, más területeken szerepe jelentős marad, sőt bizonyos vonatkozásokban erősödik. A háttérben a létrehozott jövedelmekért folytatott harc húzódik meg. *A versenytárs nélkül maradt és a globalizáció miatt meggyengült dolgozói érdekérvényesítéssel jellemezhető transznacionális kapitalizmus korában a vállalkozói és főleg a spekulációs pénzügyi tőke – a neoliberális elveknek megfelelően – a maga javára, a profitrátája emelésére akarta kihasználni a helyzetet.* Ahogy Inotai András összefoglalta: „Alapvető átalakuláson megy át az állam. Ez nemcsak a közvetlen állami befolyás mérséklődésében nyilvánul meg, hanem az állam új szerepköreinek kialakításában is. Egyrészt a hagyományosan jóléti-újraelosztó funkciók ellátása helyett előtérbe kerülnek a jövedelemtermelést ösztönző, annak keretfeltételeit megteremtő feladatok. Másrészt a befelé orientálódó magatartást felváltja az egyre inkább nemzetközi térben mozgó állam, amely részben 'globalizálódik', részben globális szereplővé válik” (Inotai 2001., 27. o.). Lehet alapállásban nem szeretni a társadalmi-jóléti célok erodálását, a társadalmi különbségek növekedését, de a tény tény maradt: a versenytárs nélkül maradt globalizált kapitalizmusban a jövedelmeket a vállalkozókhöz csoportosították át – állami segítséggel is. Így például a termelő tőke profiabilitását világszerte a tőkét terhelő adók csökkentésével biztosították, azt lehet mondani, hogy a hozamok fenntartásának ez volt a legfontosabb eszköze.

Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy az állam szerepe véglegesen és minden területen meggyengül. Már a dolgozat előző pontjában elemeztük ennek korlátait, s a jelenlegi globális gazdasági válság még hangsúlyosabbá tesz az állami szerep fontosságát a XXI. századi kapitalizmusban.

*Az állam történelmi szerepe szerintem öt területen nyer jelentőséget és egyben módosul korunk kapitalizmusában: (a) a piaci folyamatok „externáliáinak”, külső hatásainak kezelésében; (b) a társadalmi működési rend védelmében, a társadalmi egyensúly érvényesítésben; (c) a nemzetközi gazdasági versenyfeltételek biztosításában; (d) a piaci kudarcok hatásainak kivédésében; (e) a széles értelemben vett társadalmi és gazdasági infrastruktúra fejlesztésében és a közszolgáltatások fenntartásában.*¹³

¹² Ez a pont kisebb eltérésekkel megjelent (Farkas 2007-ben).

¹³ Simai Mihály (2006: 53-54) hasonló felsorolást készített, ő négy feladatot említ. „1. Az állam, mint a társadalmak működésének, rendjének, biztonságának intézményrendszere... 2. Az állam, mint a jövedelmek megosztását, elosztását, a közös kockázatvállalást befolyásoló eszköze... A globális verseny és a transznacionális társaságok működése aláásta ennek a funkciónak a lehetőségeit... A szociális problémák növekedése nyomán ugyanakkor... növekedett ennek a funkciónak a politikai fontossága. 3. Az állam, mint a gazdaságot stabilizáló vagy a gazdasági fejlődést előmozdító eszköz... A piaci forradalom aláásta a fejlesztő állam lehetőségeit. Ugyanakkor a globális verseny új követelményeket fogalmazott meg... a nemzetközi versenyképesség erősítésében. 4. Az állam, mint az adott ország versenyhelyzetének, kompetitív előnyeinek érvényesítője”. Simai Mihály tanulmányának gondolatait figyelembe vettem az alábbi, valamivel részletesebb elemzésben.

Kőrösi István az EU tapasztalatait elemelve ugyan lehetségesnek tartja az állami szerep mennyiségi csökkenését, de erősen hangsúlyozza, hogy a minőségi működésének javulása miatt szerepe valójában rendkívül fontos lesz: az államok „a társadalom önvédelme, továbbá az oktatás, az infrastruktúra, stb. gazdaságot kiszolgáló szerepe folytán sem építhetők le drasztikus mértékben. Az állam szerepének sikeressége jó gazdaságpolitikát igényel. Az állam szerepe felértékelődik a fejlődési út megválasztásában, a technológiai előretörés ösztönzésé-

(a) A gazdasági növekedés nyomán a „magára hagyott piac”, azaz a vállalkozások önérdeke egyre erősebben olyan *külső hatásokkal* (externáliákkal) jár együtt, amelyek *össztársadalmi kezelést igényelnek*. Ilyen a környezetszennyezés, az élelmiszerbiztonság, az erózió, az erdőségek pusztulása/pusztítása, a biodiverzitás csökkenése stb., melyek csak nemzeti szintű és nemzetközi összefogással kezelhetők, s amelyek megfelelő finanszírozást is igényelnek. Közismert, hogy e tekintetben az államok felelősségvállalása a mögöttük álló vállalkozói érdekek (érdektelenségek) miatt messze elmarad a kihívások nagyságához képest (lásd legutóbb a koppenhágai klímakonferencia kudarcát), de e tekintetben az Európai Unió viszonylagosan példát mutat.

(b) Az állam hagyományosan a *fennálló társadalmi rend őrzője*, biztonságának szavatolója. Ugyanakkor e feladata céljából (is), a *piaci viszonyok differenciáló társadalmi hatásait mérsékelni* igyekezett a jóléti rendszerek fejlesztésével. A globalizáció korszakában azonban „feszültség jelentkezik... a liberalizmus egyenlőség (igazságosság) és szabadság melletti elkötelezettsége között. A modern demokráciákban az, hogy az állam mekkora szerepet tölt be a gazdaságban, alapvetően attól függ, hogy az egyenlőség (igazságosság) kerül e hangsúlyozásra a szabadsággal szemben, vagy fordítva” (Gilpin 2004: 62). Persze a kapitalizmus körülményei között nem valamiféle valódi egyenlőségeszme megvalósítása lehetett a cél, csakis viszonylagos. Mindazonáltal tudjuk, jelentős különbség van az erősebben (de nem feltétlenül az állami újraelosztáson keresztül) egyenlősítő ázsiai, a jóléti állam idején kialakult európai, az egyén felelősségét (túl)hangoztató észak-amerikai és a legszélsőségesebben egyenlőtlen latin-amerikai modell között – mely utóbbihoz a társadalmi jövedelemelosztás arányait tekintve egyre jobban hasonlítanak a korábbi „szocialista” kelet-európai társadalmak. Ugyanakkor azt hangsúlyozni kell, hogy a nemzetgazdaságok globálisan éleződő versenye – a bérszínvonalakra nehezedő nyomáson és a munkahelyek számának és a szociális kiadásoknak a csökkentésén keresztül – a nemzeti (országokon belüli) jövedelmi olló szétnyílása irányába hat. Az egyenlőtlen ségek növekedése és a szociális ellátó rendszerek gyengítése azonban – már szó volt róla – minden térségben ellenállásba ütközik (s egyes elemeinek drágulása fékezi az ilyen célú kiadások csökkentését). A jövedelemkülönbségek erősödését, a marginalizációt azonban nem egyszerűen, lényegében nem humanitárius okok miatt kell állami eszközökkel kezelni a modern kapitalizmusban. A társadalmi stabilitás biztosítása céljából a gazdasági és politikai „elitek” érdeke, kényszere a legkirívóbb feszültségek kezelése. E tekintetben állandó huzavona folyik. A vállalkozói szféra a rideg neoliberais eszméknek megfelelően az állam szociális kiadásainak csökkentését szorgalmazná, de mégiscsak tudomásul kell vennie a regionális és szociális különbségek valamiféle állami mérséklésének kényszerét. Az áthidaló módszer korunkban a szűkülő (szűkített) források szétosztása során a rászorultsági elv fokozott alkalmazása. A gyakorlatban azonban ez nem megy könnyen: a rászorultak sokszor képtelenek a támogatásokat igényelni, s sok a kiskapu, melyen keresztül arra kevésbé rászorulókhöz jut a segítségre szánt összeg, nem is beszélve az ellátórendszer párhuzamosságairól és ezért rendkívül költséges voltáról.

(c) Ugyanakkor azt erősen hangsúlyozni kell, hogy a profitokra nehezedő nyomás és a globalizáció hatására a közgazdaságtudomány fővonala és minden említett térség gazda-

ben, a világgazdasági kapcsolatrendszerbe való bekapcsolódás kiépítésében, a globális és regionális folyamatokra történő megfelelő reagálásban és azok befolyásolásában... Az EU elmúlt 50 éve is bizonyítja, a XXI. században pedig még inkább nyilvánvaló, hogy 1., az egészségügy, 2., az oktatás, tudomány, kutatás-fejlesztési és innovációs szféra, 3., az infrastruktúra, 4., a környezetgazdálkodás meghatározóvá vált a komplex, fenntartható fejlődés biztosításában, a jólét növelésében és a világgazdasági versenyképesség javításában. Ilyen keretek között a fejlesztő államra, a „developmental state”-re a XXI. század kapitalizmusában is szükség van” (Kőrösi 2009: 3 és 5). Ugyanígy, a fejlesztő állam mellett foglal állást Ádám Zoltán e tárgyban írt, széles nemzetközi irodalmat is feldolgozó dolgozatában, ugyanakkor jogosan és erősen hangsúlyozza, hogy „a fejlesztéspolitikai eszközök használatát az adott gazdaság fejlettségi szintjéhez kell igazítani (Ádám 2007: 227).

ságpolitikai gyakorlata az elmúlt évtizedekben elmozdult a társadalmi különbségek mérséklésének eszméje felől a *tőkehatékonyság növelésének irányába*. Az elméleti szakemberek tehát azt hangsúlyozzák, hogy a nemzetközi gazdasági versenyfeltételek eltolódtak a komparatív előnyök felől a *kompetitív előnyök felé*.¹⁴ A mindennapi gyakorlat alapján az nem volt bizonyítható, hogy a lovak közé dobott gyeplő, a szabadpiaci spontaneitás (illetve csak a pénzmennyiséggel és a kamatokkal regulált piac) biztosítja a hosszan tartó nemzetgazdasági versenyképességet és az ehhez szükséges gazdasági egyensúlyt. Figyelmeztető erejük voltak a helyi pénzügyi válságok, a gazdasági ciklusok, recessziók fennmaradása, a fizetési és költségvetési egyensúlyok megbomlása, a nem gyorsan iparosodó, gyengébben fejlett országok piacnyitása esetében a dezindusztrializációs, munkahelyvesztést okozó hatás, stb. Mindezek a területeken tehát aktív állami irányításra, regulálásra, esetenként szerepvállalásra, tehát un. fejlesztő államra van szükség. Szentes Tamásnak is az a véleménye, hogy bár „a globalizáció, a regionalizáció és főként a transznacionális társaságok tevékenysége nagymértékben korlátozza a gazdasági folyamatok nemzeti keretek között történő közvetlen vagy közvetett állami szabályozásának hatékonyságát... a kompetitív előnyök megteremtésében kiemelkedő szerepe és feladata van az államnak, illetve az intézményrendszernek, nem különben a kedvezőbb világgazdasági pozíció megszerzése, az interdependenciák szimmetrikusabbá tétele, különösen pedig a gazdaság és társadalom belső integrálása, illetve integráltságának megőrzése terén” (Szentes 2006: 17).¹⁵ Így például elő kell segíteni a szabályzó rendszer és esetenként tökeinjekció segítségével a vállalkozói szféra versenyképességének javítását, a nagyobb hozzáadott értékű tevékenységek fejlesztését, az utóbbiakat is szolgáló K+F tevékenység fenntartását, bővítését, a gazdaság egységesítését, azaz hálózatosodását, a kis- és középvállalatok életképességének javítását stb.

(d) Fontos szerepe maradt az államoknak a *piaci kudarcok kezelésében*. Nem „ragozzuk” tovább, fentebb bővem volt szó róla: állami (vagy „központi”, pl. IMF) eszközökkel kell segíteni a *válságokból való kilábalást*. Nagyon valószínű, hogy a jelenlegi válság nyomán megerősödik az államok és a nemzetközi szervezetek szabályozó, rásegítő funkciója. Még az is elképzelhető – különösen ha a válságnak újabb hulláma lesz, s ez egyáltalán nincs kizárva –, hogy a világgazdaság hatalmasságai rehabilitálják az anticiklikus gazdaságpolitikát. Esetleg a keynesi modell vagy gondolkodás egyes elemei beépülhetnek a nemzetközi gazdasági rend működési mechanizmusába. Nem csupán a válságkezelésről van azonban szó. Gyakran a *kedvezőtlen környezeti és társadalmi hatásokat* is „piaci kudarcoknak” tekintik, valójában azonban ezek a profitorientáltság és a vállalkozók gyenge társadalmi felelősségvállalásának természetes következményei. Továbbá az államoknak kezelniük kell az *országok kereskedelmi és fizetési egyensúlyát, az államadósságot*, amit ha most nem is részletezünk hosszabban, nyilvánvalóan folyamatos és jelentős feladatot jelentenek a kormányoknak.

¹⁴ Az elmúlt félévszázad folyamán kiélezett vita folyt a komparatív (abszolút és relatív) előnyök klasszikus közgazdasági tanítása és a hierarchikus függőségi viszonyok döntő szerepét hangsúlyozó fejlődéseméleti, illetve világszisztéma-elméleti tanok között. Amennyiben ez utóbbit tartjuk döntőnek, mint a jelen dolgozat szerzője, akkor is, illetve még jobban számolni kell az államnak a nemzetközi versenyképességet befolyásoló, de azért a hierarchiából adódóan az államok nagy többsége számára ugyanakkor korlátok közé szorított lehetőségeivel. Tehát a nemzetközi versenyképesség segítése a hierarchia különböző szintjein eltérő, módszerei különbözőek. Egyébként a klasszikus közgazdaságtan maga is felismerte, hogy a nemzetközi munkamegosztás nem a komparatív előnyök tana szerint alakul (pl. az un. Leontief paradoxon arra hívta fel a figyelmet, hogy az USA agrárversenyképessége – a klasszikus alapvetés ellenében – magas). Ekkor terjesztették ki a tőke fogalmát a fejlett országok munkaintenzív ágazatainak versenyképességét magyarázni hivatott „humán tőkére”, s ezzel formailag megőrizhető lett a komparatív előnyök tana. Egyébként, pl. Szentes Tamás szerint, a nemzetközi munkamegosztás fő tendenciáit mindig is a hatalmi erőviszonyok és a versenyképesség (kompetitívitás) alakította.

¹⁵ Szentes a kompetitív előnyök megteremtésének valóságos tárházát sorolja fel, ezek akár konkrét akcióterv kidolgozásának alapjául is szolgálhatnának bármely ország kormányzata számára (lásd: i.m. 32-35. o.).

(e) A magántőke korunkban egyre több korábbi közszolgáltatásra és infrastruktúrális elemre terjeszti ki tevékenységét (megítélésem szerint valójában megdrágítva azt, mert több országos vállalati hálózatot kell fenntartani, s nem profitmenetesen, nem közszolgáltatóként működnek). Az állam szerepe azonban nem tűnik el. Egyrészt bizonyos *felelőssége megmarad a szolgáltatások fenntartásában*, működőképességének biztosításában (közlekedés, áramellátás, vízellátás, csatornázás, egészségügy, nyugdíj). Hosszútávon is kiemelkedő szerepet játszik – a magántőke megjelenése ellenére – az oktatásban. S bár a magántőke egyre nagyobb szeletet hasít ki magának a gazdasági szolgáltatásokból és az infrastruktúra működtetéséből, azért az összegazdasági érdekek érvényesítőjeként az államnak *szerepet kell vállalnia a fejlesztések, beruházások szervezésében, terelésében, s ez nem megy eszköztelenül*. Az állam saját bevételeiből, hitelekből, nemzetközi forrásokból (pl. az EU alapokból) tőkét allokal. Egy a Kiel-i Világgazdasági Intézetben készült tanulmány 22 OECD ország adatai alapján kimutatja, hogy a kormányzati szféra bruttó tőkefelhalmozása (Real Gouvernement Gross Capital Formation) az 1970-ben az eurózónában a GDP 3,9%-át tette ki, az USA-ban a 4,3%-át, Japánban 4,4%-át. Ez 2000-re Európában 2,5%-ra, az USA-ban 3,3%-ra csökkent, Japánban 5,1%-ra emelkedett. Kiemelendő tehát, hogy a közhiedelemmel ellentétben, az Egyesült Államok állami szektora a GDP nagyobb hányadát forgatja állami beruházásokba, mint Európa. Ami a vizsgálatunk szempontjából még fontosabb tanulsága e terjedelmes dolgozat modellelemzéseinek: az állami tőke hozama és termelékenysége magas a legtöbb országban. (Az adósságnövelő forrásokból finanszírozott beruházások azonban nem hatékonyak!) Az állami tőke általában igen pozitívan hat a kibocsátásra (termelésre).¹⁶ Az állami és a magántőke pedig – e mű szerint – hosszútávon kiegészíti (complements) egymást (Kamps 2004: 210-213). *Tehát akár azt is fel lehet vetni, hogy Európa gyengébb gazdasági teljesítményében milyen szerepe van az alacsonyabb állami beruházásoknak!* Itt kell megemlíteni az állam beruházási és egyéb katonai kiadásait, amelyek (mint pl. az USA-ban napjainkban evidens), konjunktúra-élénkítő szerepet is betölthetnek.¹⁷

Néhány zárógondolat: az állam funkciói és a világgazdasági hierarchia

Már utaltunk rá, hogy mindig figyelemmel kell lenni arra, hogy egy ország a gazdasági fejlettség mely fokán áll, s milyen a világgazdasági pozíciója annak hierarchikus rendjében. A hierarchia (vagy a Szentes Tamás féle aszimmetrikus kölcsönös függőség) alsóbb fokai felé haladva egyre korlátozottabb az államok eszközrendszere és cselekvőképessége az eszközök hiánya és a nemzetközi gazdasági függőségek miatt. Mindazonáltal jelentős lendítőerő lehet az állami szerepvállalás hozzáidomítása az országok adott helyzetében a mindenkori világgazdasági kihívásokhoz és a belső társadalmi-gazdasági fejlődés harmonizálásához, a gazdasági növekedés belső tényezőinek mozgósításához. A legutóbbi időkből gondoljunk Írország (most már válságba került) és Kína (a világválság ellenére alig lelassult) sok ellentmondással terhelt, de mégis sikeres felzárkózási modelljeire.

Az ENSZ 2006. évi gazdasági és szociális jelentése (World Economic and Social Survey) részletesen foglalkozik a gazdaságpolitika fontosságával és lehetőségeivel a hosszú távú növekedés gyorsításában. *José Antonio Ocampo* főtitkár-helyettes a kötet összefoglalója-

¹⁶ Ugyanezt állítja az állami beruházásokról az Intézet egyik korábbi tanulmánya, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez nem érvényes az állami kiadásokra általában (Heitiger 2001: 16).

¹⁷ Ez csak ténymegállapítás, nem azt jelenti, hogy az ilyen konjunktúra-élénkítő katonai kiadásokat és a fegyverek amortizálását, kipróbálását is szolgáló háborúkat helyeselnénk.

ban kiemeli: „a kormányoknak lépéseket kell tenniük annak érdekében, hogy tágabb tere legyen az anticiklikus politikának és a makrogazdasági politika intézményi feltételeit javítsák... Egyensúlyt kell teremteni a fiskális takarékoság és a fiskális rugalmasság között... A diszkrionális hatalom bizonyos szintjét meg kell őrizni.”¹⁸ Kifejti – maga a jelentés részletesen is elemzi –, hogy a csupán az inflációcsökkentést és egyensúlyt szolgáló gazdaságpolitika „a makrogazdasági stabilizációt a foglalkoztatottság és a növekedési célok elérése ellen tereli”. Ő is az ázsiai országok kedvező tapasztalataira hivatkozik: „Ezekben az országokban a költségvetési politika a fejlesztési kiadásoknak adott prioritást, beleértve az oktatási, egészségügyi és infrastrukturális beruházásokat és az exportszektoroknak adott támogatásokat és hitelgaranciákat.” Elmarasztalja a latin-amerikai és az afrikai országokat, melyek csak a rövid távú stabilizációs célokra koncentráltak (xiv-xv, részletesebb elemzések: 107-146).

E példák mellett a fejlett országok modellsajátosságainak fenti elemzése, az EU sajátos tapasztalata valamint az elmaradottabb országok, Afrika, Ázsia, Kelet-Közép-Európa tapasztalatai (lásd: Hettne 1995; Beeson s.a.; Raghavan 2000; Mkandawire s.a.; Gilpin 2004) is igazolják *Simai Mihálynak* az állam jelenkori szerepével kapcsolatos mondanóját, melynek legfontosabb következtetése: „az államok gazdasági és politikai feladatainak és tevékenységének a múltbelieknél sokkal szorosabb és szervezettebb összekapcsolódása, valamint *annak tagadása, hogy az állam szerepe a XXI. században csökkenni fog.*¹⁹ Az állam, mint intézményrendszer funkciói azonban változnak, esetenként bővülnek... Abból kiindulva, hogy az állami és a magánszektor egyaránt kudarcot vallhatnak, igen jelentős szerepe lesz a politikának abban, hogy *az állam szerepét olyan feladatokra koncentrálja, amelyek nem csak kiigazítják a piac és a magánvállalkozás hibás lépéseit, tévedéseit, hanem a fejlődést is elősegítik. Nem térhet ki az állam a piaci rendszerben sem a gazdaságfejlesztés hosszú távú stratégiai céljainak megfogalmazása és az ehhez szükséges olyan feltételek előmozdítása elöl, mint a tudomány fejlesztése, az emberi erőforrások minőségének javítása, a társadalmi és gazdasági infrastruktúra fejlesztése*” (Simai 2006: 61, kiemelések tőlem F.P.). Sőt az itt idézett dolgozat később továbbgondolt és részben átdolgozott változatában Simai Mihály már a társadalmi és környezeti fenntarthatóság érdekében a tőkeprofit korlátozásának szükségességére is utal: „Különösen fontossá vált a fejlődés társadalmi és ökológiai fenntarthatóságának előmozdítása, a gyengék védelmezése, a környezetvédelem s a profitmaximalizálási törekvések következtében fellépő, a közérdeket sértő tevékenységek korlátozása... A szabályozás nélküli piac kegyetlen s hosszútávon különösen nem hatékony,” s itt Joan Robinson angol baloldali keynesiánus közgazdászra hivatkozik a piac láthatatlan, esetenként fojtogató kezét emlegetve (Simai 2007: 214). (Ugyanitt azt is jogosan említi Simai, hogy a bürokrácia gyenge moralitása, továbbá a gazdasági és politikai pozíciók átjárhatósága negatív irányt adhat az állami szerepnek.)

S a *végkövetkeztetés* legyen az, hogy Magyarország második vonalbeli (félperifériás) helyzetében – bizonyos korlátokkal, melyeket most a kiigazítási-megszorítási konvergenciapolitika még magasabbra emel, az EU-s források ugyanakkor bővítik a mozgásteret –, tehát az ország jelenlegi helyzetében is tehet(ne) az állam a tőketerelés, a bankszféra túlzott jövedelemelszívó hatása, a technológiai fejlesztés, a hozzáadott érték növelés, a jövedelemrealizálás és annak hazai felhasználása, a legkirívóbb társadalmi egyensúlytalanságok kezelése, a gazdaság igényeit kielégítő magasan kvalifikált munkaerő képzése, a költségvetés kiadási oldalán megtakarítást, a bevételi oldalán többletbevételt eredményező, részben piacon kívüli, szociá-

¹⁸ A jelentés Polányi Károlyt is idézi, aki szerint a tisztán önmagát szabályozó piac veszélyes illúzió (128. o.).

¹⁹ Szentes Tamás hasonló álláspontot képvisel: „A legutóbbi évtizedekben a felgyorsult globalizáció és az előrehaladó regionális integrációs folyamatok új összefüggésbe helyezték *az állam gazdasági szerepét, nem csökkentve, hanem inkább módosítva azt*” (Szentes 2006: 29, kiemelés tőlem, F.P.).

lis munkahelyteremtés, a hazai adottságokat megmozgató ágazati fejlesztések (vízgyógykezelés, agrárfejlesztés a feldolgozásig, gyógyturizmus, stb., stb.) érdekében. Nem csupán a konkrétan megfogalmazott konvergencia-igényekhez kellene alkalmazkodnia, nem csupán a brüsszeli pénzeket kell pályáztatással elosztania, hanem az ezeken túli stratégiai végiggondolás is elengedhetetlen. Ehhez megfelelő, tudományosan előkészített, a világfolyamatokat, a hazai lehetőségeket és az eszközrendszereket feldolgozó stratégiai elemzésre és ennek alapján kidolgozott cselekvési programra, *az állam szerepének újraértékelésére van/volna szükség. A jelenlegi korszakban, és főleg a jelenlegi helyzetben szűk a belső cselekvési mozgástér, de sokkal nagyobb annál, mint amit a rendszerváltás utáni magyar kormányok kihasználtak.*

Irodalom

- Artner Annamária (2006)** *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok – lázadó mozgalmak.* Napvilág Kiadó, Budapest, 279 o.
- Ádám Zoltán (2007)** *Az állam változó szerepe: Társadalmi újraelosztás és növekedésgeneráló fejlesztési beruházások.* In: Magyarország globális környezete 2020-ig. Háttér tanulmányok a magyar külstratégiához I. Szerk.: Farkas Péter és Fóti Gábor. MTA Világgazdasági Kutatóintézet és CEU Center for EU Enlargement Studies (215- 235. o.).
- Beeson, Mark (s.a.)** *The rise and fall of the developmental state: The vicissitudes and implications of East Asian interventionalism.* (www.eprint.uq.edu.au/archive/00000603/01/mb-ds-03.pds)
- Farkas Péter (2002)** *A globalizáció és fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaságelméletek zavarai.* Aula Kiadó, Budapest, 283 o.
- Farkas Péter (2006)** *Az állam gazdaságpolitikai feladatainak újraértékelése.* MTA Világgazdasági Kutatóintézet, MTA elnöki keret pályázat. Kézirat, 29 o.
- Farkas Péter (2009)** *A „fejlesztés-gazdaságtan” előretörése.* In: Magyarország globális környezete 2020-ig. Háttér tanulmányok a magyar külstratégiához I. Szerk.: Farkas Péter és Fóti Gábor. MTA Világgazdasági Kutatóintézet és CEU Center for EU Enlargement Studies (236-250. o.)
- Gilpin, Robert (2004)** *Nemzetközi politikai gazdaságtan. A nemzetközi gazdasági rend értelmezése.* Budapest Center for International Political Economy (BUCIPE), Budapest, 431 o.
- Government Finance Statistics Yearbook 2008,** IMF, Washington DC.
- de Groot, Henry L.F.- Nahuis, Richard - Tang, Paul J.G. (2004)** *Is the American Model Miss World? Choosing between the Anglo-Saxon model and a European-style alternative.* CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis, The Hague, 40 o.
- Györffy Dóra (2006)** *Globális kihívások és nemzetgazdasági alkalmazkodás. A gazdaságpolitikai fegyelem intézményesítése Svédországban. Közgazdasági Szemle, június, (540-559. o.)*
- Heitiger, Bernhard (2001)** *The Scope of Government and Its Impact on Economic Growth in OECD Countries. Kiel Working Paper No. 1034, 32 o.*
- Hettene, Björn (1995)** *Development Theory and the Three Worlds.* Longman, England, 319 o.
- Inotai András (2001)** *Gondolatok a globalizációról.* In: *A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Szerk.: Földes György és Inotai András. Napvilág Kiadó, Budapest, 378 o.
- International Reform Monitor.** Bertelsmann Stiftung, Gütersloch. www.reformmonitoring.org.

- Kamps, Christophe (2004)** The Dynamic Macroeconomic Effects of Public Capital. Theory and Evidence for OECD Countries. *Kiel Studies 331*. Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, 238 o.
- Kőrösi István (1997)** A jóléti állam jövője. Társadalombiztosítási és nyugdíjrendszerek az Európai Unióban. *Európai Szemmel*, 4. szám, 16-36. o.
- Kőrösi István (2006)** Az államháztartási hiányok alakulása 2008-ig az Európai Unióban, az USA-ban és Japánban (Az államháztartási reformok elengedhetetlensége) MTA VKI 2006, kézirat. 5 o.
- Kőrösi István (2009)** A fenntartható fejlődést ösztönző állam - kiút a válságból Az állam gazdasági szerepének átalakulása MTA VKI – ECOSTAT projekt. 32 o.
- Krugman Paul (2000)** *La mondialisation n'est pas coupable*. La Découverte. Paris. Idézi: Vercauteren 2001., 4. o.
- Mkandawire, Tandika (s.a.)** *Thinking About Developmental State in Africa*.
www.unu.edu/hq/academic/Pg_area4/
- OECD Index of Statistical Variables (2009)** www.oecd.org/dataoecd/26/40/38785295.htm
- Raghavan, Chakravarthi (2000)** *Asia: Sustainable recovery needs developmental State*.
www.twinside.org.sg/title/asia.htm
- Simai Mihály (2006)** A „láthatatlan kéz”, az állam és a globalizáció. *Köz-gazdaság*, 1. sz. (47-62. o.)
- Simai Mihály (2007)** Az állam a XXI. században. In: Magyarország globális környezete 2020-ig. Háttér tanulmányok a magyar külstratégiához I. Szerk.: Farkas Péter és Fóti Gábor. MTA Világgazdasági Kutatóintézet és CEU Center for EU Enlargement Studies (203-214. o.)
- Szamuely László (2004)** A „haldokló” jóléti állam az 1990-es években. *Közgazdasági Szemle*, október (948-969. o.)
- Szentes Tamás (2006)** Az állam szerepe a felgyorsult globalizáció korában. *Köz-gazdaság*, 1. sz., 15-46. o.
- Vercauteren, Pierre (2001)** European Integration and the Crisis of the State. *Queen's Papers on Europeanisation* No. 7. 18 o.
- World Development Indicators 2000**. World Bank, Washington DC.
- World Economic and Social Survey 2006**. Diverging Growth and Development. United Nations, New York.
- World Economic Outlook 2003 October** és 2009 October. IMF, Washington DC.